

نقش انواع گل شاه عباسی در قالی‌های حرم امام رضا (ع)

فاطمه رحیم پناه*

چکیده

حرم مطهر رضوی یکی از اماکن مذهبی به شمار می‌رود. به دلیل اهمیت این بنا نزد مسلمانان سعی شده است برای ساخت آن از تزیینات و هنرهای اصیل ایرانی استفاده شود. هنر در این بنا به بهترین شکل خود به کار گرفته شده است. قالی، نمونه‌ای از این هنرهاست که علاوه بر زیبایی فضا به پوشش آن نیز کمک می‌کند. گل شاه عباسی یکی از نقوش مشترک در تمام تزیینات، به خصوص قالی‌های حرم مطهر است. قالی‌های حرم مطهر نمونه مناسبی برای معرفی قالی مشهد است. هدف این پژوهش شناخت گونه‌هایی از گل شاه عباسی در قالی مشهد است. در پی این هدف سعی شده به این پرسش پاسخ داده شود که گل‌های شاه عباسی در قالی‌های حرم مطهر رضوی چه ویژگی‌هایی دارند؟ اطلاعات این پژوهش به روش کتابخانه‌ای و میدانی جمع‌آوری شده و از لحاظ ماهیت به روش توصیفی تحلیلی به این نتیجه کلی رسیده که در قالی‌های حرم مطهر ۹۰ درصد بندهای ختایی با گل‌های شاه عباسی پر شده است که این از ویژگی‌های نقش‌های شاه عباسی است. گلهایی با تنوع و ظاهری متفاوت که فقط در قالی مشهد می‌توان آنها را دید. این ویژگی در قالی سایر مناطق دیده نمی‌شود. درحقیقت می‌توان این گل‌ها را «شاه عباسی مشهد» نامید.

کلید واژه: قالی مشهد، شرکت فرش آستان قدس رضوی، قالی‌های حرم امام رضا (ع)، گل شاه عباسی

مقدمه

در مجموعه حرم مطهر رضوی سعی شده فضایی برای زائران آن حضرت به وجود آید تا علاوه بر راحتی و سهولت، روحانیت و زیبایی معنوی خاصی نیز ایجاد شود. از این رو از بهترین و زیباترین هنرهای ایرانی برای طراحی فضاهای داخلی آن استفاده شده تا مجموعه بنا شایسته میزبان آن باشد. غای بخش‌های مختلف حرم مطهر پوشیده از تزیینات و آرایه‌هایی است که در جای‌جای این مکان مقدس به دست توانای هنرمندان خلاق این سرزمین نقش بسته است. نقوش تزیینات کاشی‌کاری، گچ‌بری، آینه‌کاری، حجاری، فلزکاری و قالی‌اصیل ایرانی که در کنار سایر تزیینات خودنمایی می‌کند. به دلیل اهمیت مذهبی این مکان، سازمان آستان قدس رضوی تأسیس شده است که یکی از فعالیت‌های آن تهیه و گردآوری بهترین قالی‌ها برای حرم مطهر رضوی است. تمام فعالیت‌هایی که در این مکان مقدس انجام می‌شود و همه مواد و مصالح مورد استفاده، با نظارت مستقیم این سازمان است. قالی نیز از این امر مستثنی نیست. خراسان بزرگ در گذشته و خراسان رضوی در حال حاضر یکی از قطب‌های تولید و بافت انواع قالی بوده است. کارگاه‌های بزرگی از جمله کارگاه «عمو اوغلی» در این استان فعالیت داشته و دارند. کارگاه بافت قالی آستان قدس رضوی نیز یکی از مجموعه کارگاه‌های مشهد است که به تولید انواع قالی با نقوش خاص مشهد از جمله لچک ترنج و افشان شاه‌عباسی می‌پردازد. تمامی قالی‌ها برای پوشش رواق‌ها و صحن‌های حرم مطهر تولید می‌شوند. تولیدات این کارگاه با کیفیت بالا، نمادی از قالی مشهد محسوب می‌شود و یکی از مشخصه‌های قالی مشهد گل‌های شاه‌عباسی است، لذا ضرورت ایجاد می‌کند تا از طریق بررسی گل‌های شاه‌عباسی قالی‌های حرم مطهر به ویژگی‌ها و تنوع آن در قالی مشهد دست یابیم. هدف این پژوهش شناسایی گونه‌های مختلف گل شاه‌عباسی در قالی‌های مشهد است. برای دستیابی به این هدف ضروری است تا برای پرسش‌های ذیل، پاسخ‌هایی درخور توجه بیابیم:

۱- گل شاه‌عباسی در قالی ایرانی چه ویژگی‌هایی دارد؟

۲- گل‌های شاه‌عباسی در قالی‌های حرم مطهر رضوی در مشهد چه ویژگی‌هایی دارند؟

پیشینه تحقیق

در راستای پژوهش پیش رو می‌توان به تعدادی از پژوهش‌های هم‌راستا و هم‌جهت با این تحقیق برای تسریع در روند پژوهش، داشتن بار علمی بیشتر و پرهیز از اشاره به نکات تکراری و... اشاره کرد.

۱- «نقش گل شاه‌عباسی در آرایه‌های هنری حرم مطهر امام‌رضا(ع)» عنوان مقاله‌ای است که به همت فاطمه جهان‌پور در مجله آستان‌هنر شماره ۷ در سال ۱۳۹۲ به چاپ رسیده است. نویسنده این مقاله به یکی از پرکاربردترین و مهم‌ترین نقوش در آرایه‌های حرم مطهر اشاره داشته که در تمام تزیینات این مکان مقدس استفاده شده و آن گل شاه‌عباسی است. وی با بررسی تاریخی این نقش از ابتدا تاکنون به مطالعه موردی آن در تزیینات حرم امام‌رضا(ع) پرداخته و به این نتیجه رسیده است که این نقش یکی از اصلی‌ترین نقوش کاربردی در تزیینات ختایی و اسلیمی این مکان مقدس است. در این پژوهش به هنرهای محیطی توجه شده و به نقوش قالی اشاره‌ای نشده است.

۲- «معرفی مجموعه فرش موزه آستان قدس رضوی: قالیچه افشان شاه‌عباسی» عنوان مقاله‌ای است که به همت حسین کمندلو در مجله آینه خیال شماره ۹ در سال ۱۳۸۷ به چاپ رسیده است. نویسنده این مقاله به بررسی نقوش یکی از قالیچه‌های موزه آستان قدس رضوی پرداخته است. وی با بررسی تاریخی قالیچه بافته‌شده و معرفی موزه به ویژگی‌های گل‌های شاه‌عباسی در این قالیچه پرداخته است. لذا در این پژوهش نیز گل شاه‌عباسی در مرکز توجه واقع شده است. این پژوهش به مطالعه موردی نقش گل شاه‌عباسی در قالی‌های مشهد پرداخته و صرفاً نقش افشان را معرفی کرده است.

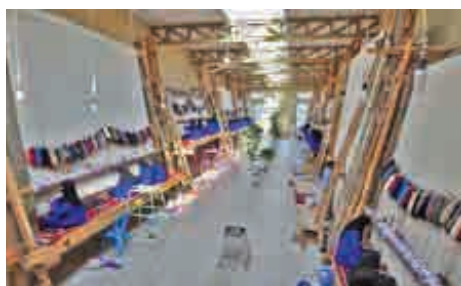
۳- «بررسی تحولات نقش فرش مشهد در یک صد سال اخیر» عنوان پایان‌نامه کارشناسی ارشد محمدامین حاجی‌زاده است که به راهنمایی صمد سامانیان در دانشگاه هنر به سال ۱۳۸۷ دفاع شده است. نویسنده این پایان‌نامه سعی داشته تا با بررسی تاریخی نقوش فرش مشهد به طبقه‌بندی آن نقوش و طرح‌ها بپردازد. این پژوهش به مطالعه کلی تمام نقوش در فرش مشهد پرداخته و لذا مطالعه موردی می‌تواند اطلاعاتی دقیق‌تر در اختیار مخاطب قرار دهد.

۴- «نقش‌مایه طاووس در دست‌باافته‌های گلیمی

۸۰ سال سابقه و متعلق به شهر مشهد باشد وجود ندارد. اما از ابتدای سال ۱۳۸۰ / ۱۹۰۱ قالی‌های نفیس و باکیفیت که اغلب از تولیدات استادان و بافندگان دوره جدید و معاصر مشهد و دارای ارزشهای هنری و اقتصادی بالایی بودند در مشهد تولید شده است. افراد غیربومی به‌ویژه مهاجران آذربایجانی، نقش بسزایی در شروع دوباره و احیای قالی‌بافی مشهد داشته‌اند. حاج‌علی خامنه‌ای و خانواده عمواوغلی (کهنمویی)^۱ از این گروه هستند» (حاجی‌زاده، ۱۳۸۷: ۱۴).

شرکت فرش آستان قدس رضوی

شرکت تهیه و تولید فرش آستان قدس رضوی با هدف تأمین فرش‌های مورد نیاز اماکن متبرکه حرم مطهر رضوی در ۲۳ اسفند ۱۳۶۰ / ۱۹۸۱ تأسیس شد. این شرکت در اول مرداد ۱۳۶۲ / ۱۹۸۳ رسماً بهره‌برداری شد و تهیه و تولید فرش‌های یکنواخت صحن‌ها و رواق‌ها و ... همچنین تمامی امور مربوط به خدمات فرش اماکن متبرکه حرم مطهر را بر عهده گرفت. با توجه به گسترش روزافزون حرم مطهر، همچنین تعهد شرکت در خصوص تأمین همه فرش‌های مورد نیاز اماکن متبرکه، پروژه ساختمانی کارگاه قالی‌بافی واحد کاشمر به منظور فراهم شدن امکانات لازم برای به کارگیری نیروی انسانی بافنده و افزایش تولید در سال ۱۳۷۳ / ۱۹۹۴ به بهره‌برداری رسید. شرکت فرش همچنین قالی‌های اهدایی از طرف مردم و مازاد حرم مطهر را

تصویر ۱ و ۲. کارگاه قالی‌بافی شرکت فرش آستان قدس رضوی، گرفته شده از سایت www.aqr.ir

اقوام شاهسون و قشقایی» عنوان مقاله‌ای است که به همت افسانه قانی در مجله گلجام شماره ۲۰، در سال ۱۳۹۰ به چاپ رسیده است. نویسنده ضمن بررسی نقش طاووس در الگوها و سبک‌های مختلف به بررسی دقیق آن از لحاظ فرم، رنگ و نقش پرداخته و به دسته‌بندی این نقش در دست‌بافته‌های عشایر شاهسون و قشقایی اشاره کرده است. این پژوهش از لحاظ هدف با پژوهش پیش رو هم‌جهت بوده با این تفاوت که به جای نقش شاه‌عباسی در قالی مشهد به بررسی و طبقه‌بندی نقش طاووس در گلیم منطقه‌ای دیگر پرداخته است.

روش تحقیق

این پژوهش از لحاظ هدف، کاربردی و از لحاظ ماهیت توصیفی-تحلیلی است. اطلاعات این پژوهش به روش میدانی و کتابخانه‌ای جمع‌آوری شده است. هدف این پژوهش بررسی گل‌های شاه‌عباسی در قالی‌های حرم مطهر است. به همین منظور جامعه آماری، قالی‌هایی با نقش این گل در این مکان مقدس است. حدود ۳۰۰۰۰ مترمربع از فضای حرم مطهر با قالی دستباف پوشش داده شده است که اکثر این قالی‌ها در ابعاد بزرگ‌پارچه ۱۲ متر به بالا هستند. نقوش این حجم عظیم قالی‌های حرم در کل مجموعه تکرار شده است، بنابراین با بررسی بخشی از فضاهای این مجموعه می‌توان به کل رسید. به همین منظور بخش‌هایی از مجموعه حرم به صورت تصادفی انتخاب شد. در این پژوهش از گل‌های شاه‌عباسی قالی‌های رواق باب‌الجواد و امام خمینی عکس‌برداری و سپس بررسی شد. در مجموع ۷۲ گل با نقوش متفاوت از هم استخراج شد.

سوابق تاریخی قالی‌بافی در مشهد

تعیین تاریخ شروع قالی‌بافی در شهر مشهد تا حدودی با مشکل مواجه است؛ اما مطابق نوشته‌ها و مدارک موجود، «قدیمی‌ترین قالی منسوب به این شهر متعلق به دوره شاه‌عباس صفوی است. مطابق روایات و نوشته‌های موجود، این قالی به دستور شاه‌عباس و در شهر مشهد برای آستان حضرت‌رضا (ع) بافته شده است» (ژوله، ۱۳۸۱: ۱۶۹). سیسیل ادواردز درباره این قالی توضیح داده است که در هنگام بررسی قالی‌های آستان قدس رضوی «هیچ فرش‌هایی که دارای بیش از

از طریق عرضه آن‌ها در نمایشگاه دائمی شرکت فرش آستان قدس رضوی انجام می‌دهد. معمولاً فرش‌ها در حرم مطهر حدود ۴ سال استفاده می‌شود و بعد در نمایشگاه شرکت به فروش می‌رسد (www.aqr.ir). (تصاویر ۳ و ۲)

ویژگی‌های بارز قالی مشهد

از خصوصیات بارز قالی‌های مشهد، طراحی دقیق و منظم آن است. تمام نقوش زمینه اعم از گل‌ها، غنچه‌ها، برگ‌ها و بندها به‌طرزی کاملاً هماهنگ، ترکیب کلی طرح را ایجاد می‌کنند. هر چند که در بعضی از قالیچه‌ها، حاشیه دارای طرح‌های متضاد است، ولی در بسیاری از آن‌ها طرح زمینه به‌کار می‌رود (حاجی زاده، ۱۳۸۷). عمده‌ترین نقشی که در اکثر طرح‌ها دیده می‌شود گل شاه‌عباسی است که در مشهد تنوع زیادی دارد. «گل‌های شاه‌عباسی به‌همراه ساقه‌های نسبتاً باریک و ظریف از ویژگی‌های خاص طرح‌های قدیمی مشهد است. یکی از ویژگی‌های قالی مشهد به‌کارگیری زیاد گل شاه‌عباسی است، خصوصاً در نقشه‌های افشان. طرح‌ها عمدتاً لچک ترنج و افشان، شیخ‌صفی، اسلیمی ماری، اسلیمی دهن‌اژدری، شاه‌عباسی، گل‌فرنگ و ختایی است» (ژوله، ۱۳۸۱: ۱۷۰). بدون شک قالی‌هایی که در کارگاه‌های عمو اوغلی در مشهد بافته شده از شاهکارهای بافت تاریخ قالی‌بافی مشهد به‌شمار می‌رود که به‌عنوان نمونه از افشان‌های ریز و درشت می‌توان نام برد. در شرکت فرش آستان قدس رضوی نیز می‌توان بافت انواع طرح‌های افشان و لچک ترنج شاه‌عباسی را مشاهده کرد. «قالی مشهد از حیث نقشه و رنگ خصوصیات محلی دارد به این معنی که به قالی هیچ‌یک از مراکز تولید مهم دیگر ایران شبیه نیست. رنگ زمینه قالی‌های مشهد اغلب تیره، سورمه‌ای و لاک‌ی است که در طرح‌های جدید از رنگ‌های کرم نیز استفاده می‌شود. از مشخصات قالی مشهد رنگ‌های تیره، حاشیه پرکار و گوشه‌ی و نرمی فرش است» (حاجی‌زاده، ۱۳۸۷: ۲۳).

نگاهی به طرح افشان شاه‌عباسی

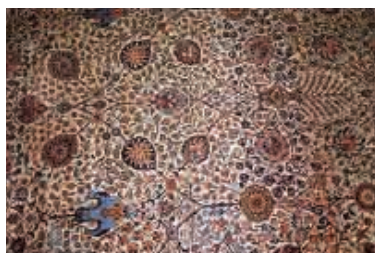
طرح‌های افشان شاه‌عباسی با استفاده از نقش‌مایه‌های ختایی بافته می‌شوند و در آن کمتر نقوش اسلیمی مشاهده می‌شود. شاید بتوان گفت

«قدمت استفاده از این نوع ترکیب‌بندی در هنرهای تزیینی خراسان به دوره تیمویان می‌رسد. سردرهای ورودی مسجد گوهرشاد مشهد با استفاده از نقوش ختایی تزیین شده‌اند، هنرمند کاشی‌کار با ظرافت تمام لچکی‌ها را با گردش‌های ختایی و گل‌های برگ‌کنگری تزیین نموده است. این نوع ترکیب‌بندی در کمتر بنای شاخص هنر ایرانی‌اسلامی مشاهده شده است. می‌توان ترکیب‌بندی به‌کاررفته در این سردرها را آغازی برای طرح‌های افشان شاه‌عباسی در خراسان در نظر گرفت. گل‌های شاه‌عباسی درشت و ریز از ویژگی‌های برجسته این طرح است. در این گونه طرح، طراح تعدادی گل شاه‌عباسی را کشیده و آنها را به‌وسیله شاخه‌های ختایی بر پهنه کاغذ جان می‌دهد. طراح قالی باید تمام فضای طرح را به‌صورت یک‌نواخت با انواع نقش‌مایه‌های بزرگ و کوچک ختایی و اسلیمی تزیین نماید، به‌طوری‌که تعادل و توازن بین عناصر اصلی مشاهده گردد. لازم به ذکر است که نقش‌مایه‌های ختایی و اسلیمی (گل‌های شاه‌عباسی، برگ‌های ترکیبی، غنچه‌ها و اسلیمی‌های ابری) در اندازه‌های گوناگون نسبت به هم رسم می‌شوند و تمام آن‌ها که با گردش‌های ختایی به یکدیگر متصل شده‌اند، حرکت باقاعده قوس‌های حلزونی در متن قالی می‌شود. طراح فرش با توجه به قواعد طراحی و تکیه بر خلاقیت خود می‌تواند طرحی زیبا و اصیل را خلق کند» (کمندلو، ۱۳۹۱: ۹).

نقوش ختایی

در هنرهای سنتی، نقوش گیاهی و تصاویر گونه‌های درختان و انواع متنوع گل‌ها از جایگاهی ویژه برخوردارند. این نقوش گاه بسیار ساده و انتزاعی به شکل یک ساقه عمودی و چند شاخه انشعابی مایل در طرفین یا به‌شکلی عینی‌تر و حقیقی‌تر ترسیم می‌شود، نقوش ختایی از این دسته هستند. ختایی از

تصویر ۳. تصویری از عمو اوغلی و قالی‌های بافته شده در کارگاه وی در مشهد، اسکن‌شده از کتاب طراحان قالی ایران، شیرین صوراسرافیل، ۱۳۷۸.

برگ‌ها در طبیعت با توجه به تنوع گیاهان، انواع مختلفی دارند. در طراحی قالی ابتدا از برگ‌های ساده، شکسته و هندسی استفاده شده است. برگ‌های لوزی‌شکل و دندانه‌ای در مقیاس بزرگ‌تر به‌جای برگ‌ها شاخه‌های کوچک‌تر گل را در خود جای می‌دهند و در تزیین و هماهنگی طرح‌های ختایی نقش عمده‌ای را بازی می‌کنند. آنها با پرکردن فضاهای خالی در وحدت و هماهنگی طرح اثر نقش بسزایی دارند. گاهی مثل ساقه‌ها با شکستگی قائمه تغییر جهت داده فضاهای خالی را پر می‌کنند تا نقش‌های شکسته را پدید آورند و گاه با خطوط، منحنی‌های پیچان را به‌وجود می‌آورند. گونه‌ای دیگر با برگ‌های کشیده، شمشیری، ریزه ماهی و شعله‌ای، در ایجاد نقش‌های گیاهی اثرگذارند. انتهای بعضی از برگ‌های کشیده، حالتی شکسته می‌گیرد و بخشی از برگ با حرکت ناگهانی، خلاف جهت برگ روی آن برمی‌گردد و تصاویری بسیار زیبا ایجاد می‌شود. گاه پایه برگ‌ها به بند اصلی یا فرعی متصل و نوک برگ‌های آنها آزاد است. گونه‌ای دیگر از برگ‌ها نیز شبیه مو طراحی می‌شوند.

غنچه‌ها گل‌های کوچک نیم‌شکفته‌ای در فرش هستند که از محل پایه به بندهای فرعی متصل می‌شوند و معمولاً در انتهای بندهای فرعی قرار می‌گیرند. غنچه چند نوع است: غنچه گل پنج‌پر، غنچه پر برگ و غنچه گل عباسی.

گلبرگ‌ها دارای جهت هستند و جهت آنها عمدتاً از پایه به سر گل متمایل است. گاه محور تقارن دارند و این تقارن در رنگ‌آمیزی نیز وجود دارد. در طرح‌های گل‌های لاله‌عباسی یک یا ۲ محور تقارن یافت می‌شود که از نظر طراحی مرکز و سرچشمه طرح آن است. قاعده ترسیم گل ختایی بر دایره استوار است و از ترکیب و تلفیق دواپر، انواع گل‌های ختایی به شکل غنچه و گل کامل با جلوه‌های زیاد ظاهر می‌شوند. گل باید در جایی قرار گیرد که توجه بیننده را به خود جلب کند. گل‌ها گوناگون‌اند مانند گل انار، حنایی، نسترن، نیلوفر و گرد که به‌صورت تک‌گل یا تزیینات درونی در زیر و در سر گل یا در دو سوی آن با گل آذین منفرد، یا چند گل به یک بته پیوسته اسلیمی و ختایی نشان داده می‌شوند. نمایش گل به شیوه‌های گوناگون از ویژگی قالی‌های ایرانی است؛ گاهی سر گل‌ها را به نقش حیوانات پیوند داده‌اند یا در قاب گل‌ها طرحی از پیکر حیوانات ترسیم کرده‌اند یا آن را

ترکیب گل و غنچه و برگ پدید می‌آید و هر گردش آن را یک بند می‌خوانند. ختایی افزون بر قالی در کاشی و تذهیب نیز به‌کار می‌رود؛ در قالی آراسته‌تر و با رنگ‌های بیش‌تر و در کاشی ساده‌تر و با رنگ‌های کمتر. این نقوش گیاهی گاه به‌تنهایی، گاه به‌صورت تلفیقی با سایر نقوش از جمله نقش‌های ساده و هندسی در بناهای تاریخی دیده می‌شود. طرح‌های ختایی، نقش‌هایی گیاهی دارای گل و بته هستند. بته سمبلی از کاج و سرو است که خود مفاهیم و اشکالی از طرح قالی است. این نقش‌ها با ظرافت و نازکی در لابه‌لای نقوش اسلیمی در حرکت و دارای نقوش پیچ‌درپیچ گل و بته هستند. طرح ختایی به تناسب فضا و طرح‌های هندسی روی سطح اثر می‌چرخند و برای پر کردن نقوش استفاده می‌شوند، زیرا این طرح‌ها وسیله‌ای برای ایجاد نظم و وحدت میان اجزای اثر هنری است که هنرمند اصول و مبانی طرح را به تمام آرایه‌های فرش انتقال و همه آنها را نظم و ترتیب می‌دهد. حرکت افقی ساقه در طرح‌های ختایی در فضاهای بزرگ‌تر حالت دورانی و حلقوی به خود گرفته و برگ‌ها و غنچه‌ها، بر روی یک ساقه ترسیم شده که دیدگان بیننده را به مرکز طرح جلب می‌کند. ساقه عامل رویش، اتصال و ترکیب‌بندی گل‌ها و برگ‌ها می‌شود. پایه طراحی ساقه‌های ختایی و اسلیمی براساس گردش مارپیچی یا حلزونی نمایان می‌شود که به گردش حلزونی ساقه‌های ختایی، منحنی‌های پیچان می‌گویند. باید فاصله بین قوس‌های گردش به صورت یک‌نواخت در همه جای گردش رعایت شود. جهت قرارگیری گل‌های شاه‌عباسی و دیگر اجزایی که بعد از این بر روی خطوط گردان ترسیم می‌شود به تناسب جهت گردش حلزونی بستگی دارد. نام‌گذاری بخش‌های ساقه که به سه شکل اصلی و انشعابی و فرعی است با توجه به ساقه‌ای است که اجزای نقوش ختایی را به یکدیگر متصل می‌کند و به‌صورت خطوط شکسته یا منحنی طراحی می‌شود. در طرح ختایی، قسمت‌هایی از طرح ساقه ضخیم‌تر و قسمت‌هایی نازک‌تر است. ساقه، گاه با پیچ و خم‌های زیبا و ترکیبی از خط‌های کمانی و به‌ندرت راست، گاه دایره‌ای مارپیچ و گاه کمانی شکسته، برای ایجاد پیوستگی میان نقش گل و برگ و غنچه به‌صورت تند و کند طراحی می‌شود یعنی بخش نخستین ساقه کلفت‌تر و بخش پایانی نازک‌تر می‌شود (احراری، ۱۳۹۱).

به دسته‌گل‌هایی با برگ و بته‌جقه نقش کرده‌اند. گل ختایی به ده‌ها شکل و رنگ متفاوت شکل می‌گیرد که هر یک در حد خود نموداری کامل از ذوق و زیبایی است. هنرمندان با ترکیب و تلفیق طرح‌ها آشکالی جدید ایجاد نموده‌اند. بعد از اینکه گل‌های اصلی را روی گردش حلزونی مشخص کردند، اجزای ریزتر مثل گل‌های گرد غنچه و برگ‌ها را در فضای خالی آن قرار می‌دهند تا اجزای ختایی به‌صورت یک‌نواخت در گردش خطوط پراکنده شوند (احراری، ۱۳۹۱)

نقش اسلیمی

اسلیمی گونه‌ای از نقش و نگار شامل خط‌های پیچیده و منحنی‌ها و قوس‌های دورانی مختلف است که در تزیینات و کتیبه‌ها و... ترسیم می‌شود. اسلیمی گاهی به‌صورت نقش اصلی و زمانی همراه با دیگر طرح‌ها، در معماری، کتاب‌آرایی و هنرهای صناعی به‌کار رفته است. عبارت اسلیمی، شکل دیگری از واژه اسلامی است و به این جهت گاهی آن را اسلامی نیز خوانده‌اند. اسلیمی یکی از هفت نقش اصلی در نگارگری سنتی ایران و نمودار تجریدی «درخت زندگی» و یا صورت عام درخت به‌ویژه درخت تاک است که با گردش‌ها و پیچش‌های پی‌درپی و هماهنگ شاخه‌های آراسته به برگ‌ها و نیم‌برگ‌ها و گره‌های آن از پایه‌ای که بند اسلیمی خوانده می‌شود، می‌روید و با نظمی خاص و شکلی چشم‌نواز که میان اجزای آن وجود دارد، طرحی ویژه از درخت را ارائه می‌دهد. تمام منحنی‌های اسلیمی جهتی به درون و جهتی به بیرون دارند که جزو ذات اسلیمی است، این گرایش به بی‌نهایت نشانی از جاودانگی در اسلیمی به شمار می‌رود. اسلیمی طرحی است متشکل از قوس‌های دورانی زیبا که با چنگ‌ها، ماهیچه‌ها، سرچنگ‌ها، گره‌ها و انشعاب‌های مناسب کامل می‌شود و زیبایی و شکوهی خاص را دربر می‌گیرد. (آقامیری، ۱۳۸۲).

گل شاه‌عباسی

نقوش گیاهی گاه به شکل عینی و واقعی، و گاه به‌صورت انتزاعی و استلیزه در تزیینات و هنرها به‌کار رفته است. گاه نیز تصاویری همچون گل‌های رز، صدبرگ، گل‌سرخ، بوته‌های ماریچ، ریشه‌های گل، نقوش گل و گلدان، درخت زندگی، بوته‌هایی با انواع گل‌های زیبا و رنگارنگ با حفظ جنبه واقع‌گرایی عیناً

تصویر شده‌اند. «نقوش گیاهی گاهی نیز در هیأت اسلیمی‌ها و ختایی‌های متنوع با حرکاتی موج و باشکوه به نمایش گذاشته می‌شوند. در این شیوه هنرمند تلاش می‌کند بیش از آنکه نقوش گیاهی را از نقطه‌نظر میزان طبیعت‌گرایی که در برگ‌ها و گل‌ها مشهود است، نشان دهد، به شکلی ژرف و عمیق از منظر حس معنوی، روحانی و نیز تأثیرگذاری بر روح و جان آدمی این نگاره‌ها را به‌کار گیرد و با همراه کردن نقش‌مایه‌های گیاهی به جریانی از خطوط موج و تبدیل به نوعی چرخش پیچک‌ها و برگ‌های متحرک، به آنها حرکتی دائمی بخشد» (هیل و گرابر، ۱۳۷۵: ۱۱۲ و ۱۱۳). «هر چند طرح‌های اسلیمی و ختایی ریشه در هنر پیش از اسلام دارند، با ورود اسلام به ایران و محدودیتی که شرع برای ترسیم چهره انسان و بعضی از حیوانات ایجاد کرد، این طرح‌ها در هنر اسلامی رشد یافت و مراحل تکاملی خود را پیمود. «گل‌جام یا گل شاه‌عباسی در فرش‌بافی گلی است که هزاران سال است، فکر مردمان چین و مصری را به خود جلب کرده و نشانه طراوت است. در عهد قدیم در آسیا مورد قبول بوده و نماد خورشید در بین این مردمان بوده است، در آثار به‌دست‌آمده، از استان همدان به جامی برنزی برمی‌خوریم که بر آن گل شاه‌عباسی اولیه نقش بسته شده است. می‌توان گفت که این گل به دوره هخامنشیان بازمی‌گردد. عالی‌ترین نمونه گل‌های شاه‌عباسی را می‌توان در گچ‌بری‌های محراب مسجد ملک کرمان مشاهده کرد» (شعبانی‌خطیب، ۱۳۸۷: ۴۳). می‌توان اوج کاربرد این نقوش را در هنرهای دوره تیموری و صفوی دید. شاه عباس اول که لقب شاه‌عباس بزرگ را گرفت، از پادشاهان قدرتمند و پرنفوذ صفوی بوده که با ازبک‌ها، عثمانی‌ها و پرتغالی‌ها جنگید و پیروز شد. در دوره حکومت او به دلیل آنکه ساختمان‌های مجلل و مساجد شکوهمند بسیار متمایز توسط او ساخته شد، برای بافت قالی و پارچه کارگاه‌های بزرگ و زیادی تأسیس شد. این دست‌بافته‌ها هم دارای نقوش تزیینی بسیار دل‌پذیر بوده و علاوه بر اینکه باعث زیبایی کاخ‌های سلطنتی می‌شد، به بعضی از پادشاهان سرزمین‌های دیگر نیز اهدا می‌گشت (استون، ۱۳۹۱). «در این زمان گسترش پایتخت و ساختمان‌های تازه نیاز به قالی را بیشتر کرد و فرش‌بافی از رشته‌های مهم اقتصادی برای مردم شد. به دستور شاه‌عباس در استرآباد، شیروان،

از تقدس فراوانی برخوردار هستند؛ «گل نیلوفر که در فارسی به آن گل آب‌زاد، گل زندگی یا آفرینش می‌گویند» (یاحقی، ۱۳۸۶: ۸۳۹). «شاه‌عباسی یکی از گل‌هایی است که به نام‌های گل‌اناری، پنجه‌پلنگی نیز مشهور بوده است» (نیرومند، ۱۳۸۷: ۱۶۸) انواع مختلفی نظیر گل‌گره، پیچک، برگ‌گی، گل‌برگی، برگی سه‌گل درهم و اناری دارد که طرح اناری آن معروف است» (حاصلی، ۱۳۷۲: ۳۲). (تصویر ۵) در تزیینات حرم مطهر امام‌رضا(ع) تصویر غالب نقوش گیاهی، عمدتاً تزیینات انتزاعی گل‌ها و گیاهان در قالب اسلیمی و ختایی است. یکی از تزیینات کاربردی حرم مطهر انواع قالی‌های دستباف با نقش گل شاه‌عباسی و لاله عباسی است. این طرح یکی از طرح‌های اصلی فرش ایران است.

تصویر ۴. نمونه‌ای از قالی با نقش افشان شاه‌عباسی بافته شده در کارگاه عمو اوغلی متعلق به کاخ سعدآباد، عکاس: فاطمه رحیم‌پناه در تاریخ ۱۳۸۵/۶/۱۰.

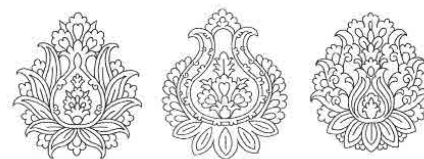
قره‌باغ، کاشان، گیلان و مشهد کارگاه‌هایی دایر شد که بنا بر نوشته شاردن هر کانون بافت فرش می‌بایست فرش را به شیوه خود می‌بافت» (آذریاد، حشمتی رضوی، ۱۳۷۲: ۱۵). اینکه فرآورده‌های یک شهر به نام مرکز فروش آن شناخته شود سابقه‌ای قدیمی دارد به‌طوری‌که شاردن نیز در سفر نامه‌اش بیان می‌کند که قالی‌هایی که در کارگاه‌های عالی فرش‌بافی در کرمان و سیستان تولید می‌شد در اروپا آنها را فرش ترکی می‌خواندند چون از طریق ترکیه وارد اروپا می‌شد (آبادی باویل، ۱۳۵۸). در زمان شاه‌عباس اول نیز تولید قالی در هرات انجام می‌شده است که در آن زمان پایتخت خراسان محسوب می‌شده است. «در سال ۱۰۱۲ ق ۱۶۰۴ م سیاحی پرتغالی در تشریح قالی‌های ایرانی می‌گوید که خوش‌نقش‌ترین، ریزترین و گرانباترین قالی‌ها در یزد، کرمان و درجه سومی از قالی‌های مرغوب در خراسان تولید می‌شده است» (فریه، ۱۳۷۴: ۱۲۷).

باید توجه داشت که گل‌های شاه‌عباسی عمدتاً در زمینه نقوش ختایی به ظهور می‌رسند. گویی ختایی همچون ریسمانی است که گل‌های مزبور را بدان بسته‌اند (افدسیه، ۱۳۳۶). « طرح‌های شاه عباسی با گردش‌های ختایی معنا پیدا می‌کند، ختایی هم مانند اسلیمی‌ها، قانون‌ها و مبانی خاص تکنیکی و بصری خود را دارد که حفظ و رعایت آن موجب زیبایی، لطافت و بداعت در آثار طرح‌های شاه‌عباسی می‌شود» (شعبانی‌خطیب، ۱۳۸۷: ۱۰۱) «ویژگی گل شاه‌عباسی آن است که ساقه‌ای مشخص در انتهای گل رسم می‌شود و به‌صورت پنج، هفت و گاهی دوازده‌پر به‌کار می‌رود و تفاوت اصلی‌اش در حالت ختایی، بازر بودن گل آن است. این گل کامل‌ترین گل ختایی است که از تکرار دو برگ و دو دایره تشکیل می‌شود و منعطف‌ترین نقش گل است» (فرهنگی، ۱۳۹۰: ۱۸۰). نقش گل شاه‌عباسی را برگرفته از گل نیلوفر و گل انار می‌دانند که از روزگاران قدیم در هنر این سرزمین رواج داشته و درنهایت با دخل و تصرف زیاد به شکل گل شاه‌عباسی امروز درآمده است (حاصلی، ۱۳۷۲). «برخی گل عناب را الهام‌بخش گل شاه‌عباسی می‌دانند و ادعا می‌کنند طرح دایره‌وار گل عناب و پیچ و خم خطوط شکسته تاج آن و شباهتش به انار و گل انار و نیز جنبه تقدس آن سبب شد تا هنرمندان از آن در نقش‌های خود بهره گیرند» (آژند، ۱۳۸۱: ۲۳). نیلوفر و انار هر دو

شیوه‌های ترسیم گل شاه‌عباسی در طراحی قالی

این گل به نام‌های متفاوتی چون لاله عباسی، عباسی و شیخ‌صفی معروف بوده که مهم‌ترین و زیباترین گل در طراحی سنتی و به‌ویژه فرش است و به جرأت می‌توان آن را عروس و شاه‌بیت طراحی سنتی معرفی نمود. طراحان بزرگ فرش هر یک به فراخور حال خود کوشیده‌اند تا در طراحی این گل حداکثر خلاقیت و ابداع خود را بروز دهند و به همین دلیل نمونه‌های بسیار متنوعی از آن هم‌اکنون در اختیار ماست. گل شاه‌عباسی بر روی بند اصلی ختایی قرار گرفته و خود منشأ بسیاری از تزیینات روی بند ختایی است. گل شاه‌عباسی در دو قالب بیضی و دایره ارائه می‌گردد. در طریقه رسم آن به نیمی از گل اشاره می‌شود چرا که این گل جزو نقوش متقارن در فرش است. ابتدا خط تقارن را کشیده یا فرض می‌کنند، سپس گل را با توجه به مراحل که ذکر خواهد شد می‌کشند: (۱) تخمک و هسته گل رسم می‌شود؛ (۲) گل‌برگ‌ها به مرکزیت تخمک گل و حول هسته گل از پایین به بالا و از کوچک به بزرگ کشیده می‌شود؛ (۳) فضای بین گل‌برگ‌ها با چاک گل پر می‌شود؛ (۴) در انتها از روی خط تقارن گل را قرینه‌سازی و کامل می‌کنیم» (خلیقی، ۱۳۸۲: ۱۹۷). (تصویر ۶)

بنابراین می‌توان گفت ویژگی کلی گل‌های شاه‌عباسی عبارت‌اند از: (۱) همه آنها از گل انار و نیلوفر اقتباس شده‌اند؛ (۲) همگی دارای یک فرم مدور تخم‌مرغی‌شکل هستند؛ (۳) همه از یک فرم در مرکز گل برخوردار هستند؛ (۴) برای تزیین بندهای ختایی و اسلیمی به کار می‌روند؛ (۵) به فراخور آنکه دارای تزیینات متعددی هستند تنوع بسیار دارند؛ (۶) در اکثر هنرهای سنتی این گل دیده می‌شود؛ (۷) به دلیل پیشینه مقدس و اسطوره‌ای آن در هنرهای اسلامی توجه زیادی به آن شده است؛ (۸) در اکثر قالی‌های موجود نقش این گل مشترک بوده و تنها در رنگ با هم تفاوت دارند. (تصویر ۷)

تصویر ۵. گل‌اناری یکی از انواع گل شاه‌عباسی، اسکن شده از کتاب قلم و قالی، علی خلیقی، ۱۳۸۲

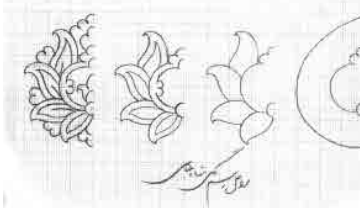
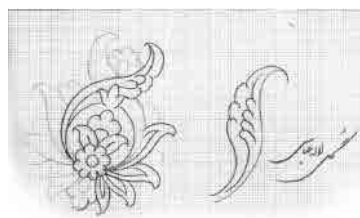
در مناطق مختلف قالی‌بافی گل‌های شاه‌عباسی صورت‌های متنوعی دارند اما به‌طور کلی ۱۲ گونه از این گل بین مناطق مشترک است. (تصویر ۸)

قالی‌های حرم مطهر امام‌رضا(ع)

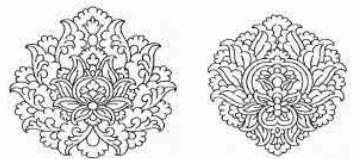
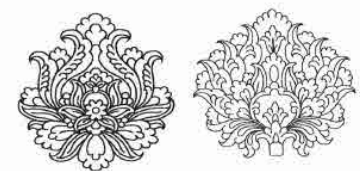
حرم مطهر امام‌رضا(ع) رواق‌ها و صحن‌های زیادی دارد که نزدیک به ۳۰ هزار مترمربع از رواق‌های آن با قالی‌های دست‌باف در ابعاد مختلف و با نقوش اصیل مشهد پوشانده شده است. آنچه که قالی مشهد را از قالی‌های سایر مناطق متمایز می‌کند، تنوع گل‌های شاه‌عباسی است. شرکت فرش آستان قدس رضوی سعی داشته تا همواره از نقوش اصیل مشهد برای بافت قالی‌ها استفاده کند، از این رو اگر بخواهیم تنوع این گل را در مشهد بررسی کنیم بهترین گزینه قالی‌های حرم مطهر است. طبق گفته داعی، سرپرست کارگاه قالی‌بافی آستان قدس در مشهد، قالی‌های بافت این شرکت چند نقشه مشخص دارد و چندین سال است که همان نقشه‌ها دوباره‌بافی می‌شوند. اما بر طبق مشاهده عینی، قالی‌های حرم مطهر، تنوع چندانی در نقش قالی‌ها دیده نشده و می‌توان گفت اکثر کف‌ها با دو نقشه افشان و لچک ترنج افشان شاه‌عباسی با سه رنگ زمینه لاک، سورمه‌ای و کرم فرش شده است. به‌طورکلی طبق آلبوم نقش‌های قالی‌هایی که برای حرم مطهر از ابتدای تأسیس شرکت فرش آستان قدس رضوی طراحی و بافته شده است، ۵۹ طرح اعم از کناره، قالیچه و قالی دیده می‌شود. (تصویر ۹) اما در حال حاضر ۱۲ نقش از مجموعه طرح‌های شرکت به‌صورت قالی در داخل حرم مطهر رضوی موجود است. قالی‌ها هر چند سال یک بار (معمولاً هر ۴ سال) به تناسب مقدار زمانی که در حرم مطهر پهن بوده است با قالی‌های جدید تعویض می‌شوند ازاین‌رو برخی از طرح‌ها در حال حاضر در داخل مجموعه حرم دیده نمی‌شوند (شرکت فرش آستان قدس، ۱۳۹۲).

گل شاه‌عباسی در نقوش قالی‌های حرم مطهر امام‌رضا(ع)

یکی از آرایه‌های تزیینی در قالی ایران گل شاه‌عباسی است. به‌طورکلی بند یا ساقه ختایی بدون گل شاه‌عباسی معنایی ندارد. قالی‌های حرم مطهر بانک اطلاعاتی خوبی از تنوع گل‌های شاه‌عباسی در قالی محسوب می‌شود. با توجه به بررسی قالی‌های پهن شده، در مجموعه حرم مطهر در مجموع ۱۲ طرح قالی، ۷۲ نقش متفاوت از گل شاه‌عباسی کوچک و بزرگ فاقد تکرار شناسایی شد. (تصویر ۱۰ و ۱۱) بیش از ۹۰ درصد از قالی‌های حرم مطهر رضوی با

تصویر ۶- مراحل ترسیم گل شاه‌عباسی و گل لاله‌عباسی، اسکن شده از کتاب قلم و قالی، علی خلیقی، ۱۳۸۲.

تصویر ۷. گل‌های شاه‌عباسی با هسته گل شاه‌عباسی، اسکن شده از کتاب قلم و قالی، علی خلیقی، ۱۳۸۲.

ویژگی گل‌های شاه عباسی در قالی مشهد

با توجه به مطالب ذکر شده و مشاهده تصاویر موجود از نقوش معمول گل شاه عباسی و نقوش گل‌های شاه عباسی در قالی‌های حرم مطهر رضوی که شناسنامه قالی مشهد هستند می‌توان چنین گفت که تمامی گل‌های به‌کاررفته در این قالی‌ها از نوع گل‌های ترکیبی، دارای دو گل در یک گل هستند به گونه‌ای که هسته مرکزی گل، خود گلی کوچک‌تر است و بدین ترتیب از لحاظ اندازه این گل‌ها بزرگ‌تر هستند و ظاهری زیبا و متناسب به این قالی‌ها بخشیده‌اند. (تصویر ۷ و ۱۱)

نتیجه‌گیری

قالی‌های حرم مطهر دارای دو نقش لچک ترنج و افشان شاه عباسی است. ویژگی اصلی این طرح‌ها، گل شاه عباسی است. معمولاً از لحاظ هنر معنوی در اماکن مقدس سعی می‌شود تا از نقوشی با جنبه مذهبی و مقدس برای ایجاد فضایی معنوی استفاده شود. اگر به کل مجموعه حرم مطهر دقت شود آنچه که بیشتر از همه در کل تزیینات این مکان مقدس به چشم می‌خورد، گل شاه عباسی است. نقش گل شاه عباسی هم در آرایه‌های ختایی و هم در ترکیب با نقوش ختایی، اسلیمی و حتی در داخل نقوش اسلیمی گل‌دار دیده می‌شود. به همین منظور قالی نیز از ارکان هنری این مکان مقدس محسوب می‌شده و طرحی استفاده شده که علاوه بر اصالت منطقه‌ای دارای هماهنگی با کل تزیینات بنا باشد. ۹۰ درصد از شاخه‌های پیچان گل و بوته قالی‌های حرم مطهر رضوی با گل‌های شاه عباسی پر شده‌اند. به‌طور کلی گل‌های شاه عباسی دارای فرمی تخم‌مرغی شکل و تخم گل، آینه گل و گلبرگ هستند اما گل‌های قالی‌های حرم مطهر در برخی موارد ویژگی‌های متفاوت دارند، به‌طوری‌که هسته مرکزی گل در قالب یک گل شاه عباسی کوچک طراحی شده و در واقع دو گل در یک گل کار شده است به همین دلیل گل‌های شاه عباسی در این قالی‌ها بزرگ‌تر از حد معمول این گل است. همین ویژگی یکی از مشخصه‌های قالی مشهد محسوب می‌شود و می‌توان آن را «گل شاه عباسی مشهد» نامید.

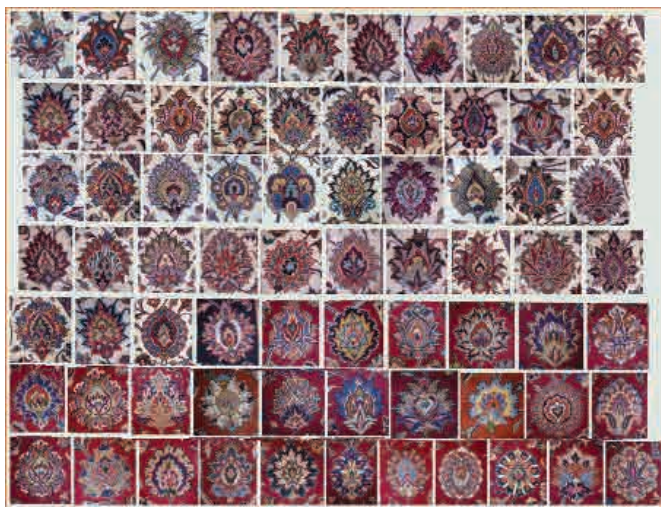
گل‌های شاه عباسی پر شده است که علاوه بر گل‌های خاص قالی مشهد می‌توان گل‌های سایر مناطق را در آنها دید. با توجه به گل‌های شاه عباسی جمع‌آوری شده و شیوه‌های معمول گل شاه عباسی در قالی سایر مناطق و توجه به قالی‌های حرم مطهر می‌توان به ویژگی‌های اختصاصی گل‌های شاه عباسی در قالی مشهد پی برد. (تصویر ۱۲)

تصویر ۸. گل‌های شاه عباسی رایج در مناطق مختلف (نصیری، ۱۳۸۹: ۷۱)

تصویر ۹. نمونه طرح‌های قالی‌های بافته شده در شرکت فرش آستان قدس رضوی، پهن شده در حرم مطهر، مأخذ: شرکت فرش آستان قدس رضوی در تاریخ ۱۳۸۷/۸/۲۳

تصویر ۱۱. گل‌های شاه‌عباسی قالی‌های حرم مطهر، تنظیم شده توسط محقق در تاریخ ۱۳۹۳/۷/۲۵

تصویر ۱۰. نمونه‌ای از قالی‌های حرم امام‌رضا(ع) با نقش افشان شاه‌عباسی، عکاس: فاطمه رحیم‌پناه در تاریخ ۱۳۹۳/۱۱/۳۰

تصویر ۱۲. گل‌های شاه‌عباسی، متفاوت از لحاظ نقش با سایر مناطق، تنظیم شده توسط محقق در تاریخ ۱۳۹۳/۷/۲۵

پی‌نوشت

- ۱- محمد کهنمویی اهل کهنموی آذربایجان (روستای مابین اسکو و کندوان) با اشتغال در حرفه نساجی و ابریشم‌بافی و تجارت، از تولیدکنندگان صاحب‌نام تبریزی بود که ضمن تغییر شهرت خود از کهنمویی به عمواغلی حرفه نساجی را رها کرد و به کار تولید و بافت قالی روی آورد. استاد عبدالمحمد عمواغلی در تهیه نقشه‌های منحصر به فرد و رنگ آمیزی مواد مورد استفاده در قالی‌بافی تبریز خاصی داشت. از آنجایی که بیشتر قالی‌های عمواغلی سفارشی بود، از طرح‌هایی که در دو کتاب قطع بزرگ، که گویا از انگلستان برایش فرستاده بودند و در آنها تصاویر و نقشه‌های فراوانی از قالی‌های قدیم ایرانی از زمان صفویه و قبل از آن و همچنین تصویری از قالی‌های موزه‌ای خارج از ایران وجود داشت الگوبرداری می‌کرد و نیز خود با تجربه‌ایی که در طول سالیان به‌دست آورده بود دخل و تصرفاتی در این طرح‌ها صورت می‌داد. رج‌شمار قالی‌های عمواغلی بین ۴۰ تا ۱۵۰ رج متغیر بود. آخرین بافته وی نیز دو قطعه قالی ۱۴۰ متری (۱۴×۱۰) بود که هم‌اکنون در کاخ مرمر و سعد آباد نگهداری می‌شود. (صوراسرافیل، ۱۳۷۸: ۱۱۳). (تصویر ۱)
- ۲- قالی‌های حرم مطهر امام‌رضا(ع) در بین عموم مردم به قالی‌های حضرتی نیز شهرت دارند.

منابع

- احراری، عبدالله (۱۳۹۱) قالی مشهد، گرفته شده از سایت www.persiancarpetassociation.com در تاریخ ۱۳۹۴/۳/۱۶
- استون، پیترا (۱۳۹۱) فرهنگ‌نامه فرش شرق، ترجمه بیژن اربابی، تهران: جمال هنر.
- اقدسیه، هادی (۱۳۳۶) طرح ختایی و گل‌های شاه‌عباسی، تهران، نقش و نگار، ش ۳.
- آبی‌باویل، محمد (۱۳۵۸) ظرافت و طرایف یا مضاف و منصوبهای
- کمندلو، حسین (۱۳۹۱). قالی‌های افشان شاه‌عباسی خراسان، مشهد، آستان هنر، ش ۱.
- نیرومند، پوراندخت (۱۳۸۹) آموزش هنر قالی‌بافی، تهران: بازتاب
- هیل، درک و اولگ گرابر (۱۳۷۵) معماری و تزیینات اسلامی، ترجمه مهرداد وحدتی دانشمند، تهران: علمی فرهنگی.
- یاحقی، محمدجعفر (۱۳۸۶). فرهنگ اساطیر و داستان‌واره‌ها در ادبیات فارسی، تهران: معاصر.